

Na prahu 2017: Znovupremysliť národ

Ladislav Kováč

V roku 2000 mesačník OS zorganizoval anketu o „slovenskej otázke, „odkiaľ ideme a kam smerujeme“, ktorá sa iniciátorovi zdala byť „u nás – nie náhodou – málo frekventovaným problémom“. Vyjadril som sa, že skôr sme vždy trpeli infláciou textov na túto tému a navrhol som, aby sme na akékoľvek všeobecné (a preto diletantské) „národno-štátne sebareflexie“ uvalili v „krajine pod Tatrami“ aspoň na päť rokov, ale radšej na desať, moratórium.

Možno nadišiel čas na nové uchopenie témy. Ba, vyjadrím sa pateticky, priam k „znovupremysleniu“ slovenského národa a popri ňom i štátu, v ktorom v strednej Európe sídli. Zdá sa mi, že texty o Slovensku, ktorými .týždeň vo svojich troch posledných číslach zavíšil rok 2016, odrážajú fakt, že súčasné slovenské trápenia sú len špecifickou podobou a dielčou súčasťou problémov globalizovaného sveta. Môj pohľad je jeden z možných, z úzkeho uhlu mojej profesie, biológie; nikdy som nemal ambície miešať sa do kompetencií historikov, sociológov, ekonómov či politológov.

Ľudstvo vstúpilo do záverečnej fázy svojej evolúcie

Žijeme v dobe, keď sa veci závratne rýchlo menia. Sebazrýchľovaním pribúda zložitosť sveta. Nežijeme v „informačnej dobe“, ako sa zvykne hovoriť, ale v ére druhej Potopy – záplavy dát. K zmenám, aké sa v minulosti udiali za desaťročia či stáročia, dnes dochádza zo dňa na deň, pred našimi očami. Pri hustote dát a udalostí vysoká je aj frekvencia chýb a dianie je preplnené nečakanými vetveniami, „bifurkačnými bodmi“, ktoré dávajú dynamike doby náhodný, chaotický charakter.

Kým zmeny boli pomalé, zdalo sa nám že novosti pribúdali lineárne, 1,2,3,4,5..., dnes ale zisťujeme, že pribúdajú geometricky, 1,2,4,8,16,32... Ba že tomu vždy tak bolo; dokonca v celom vesmíre, len sme to dlho nedokázali vidieť. Dynamika je jednosmerná, je hromadením stále nových poznatkov; s ich pribúdaním globálna civilizácia ľudstva sa zväčšuje. Civilizácia je iba jedna, celoludská. – Nič sa nedá predvídať: neistota je bezhraničná a nič sa neopakuje.

Futuroológ Ray Kurzweil z extrapolácie z dnešného tempa pribúdania znalostí (a to aj v podobe ich technicky využívaných produktov, technických artefaktov) uzavrel, že sa počas jedného storočia dôjde k tak veľkému pokroku, ako v minulosti za 20 tisíc rokov. Podľa neho technický rozvoj by mal v 21. storočí byť tisícnásobne väčší ako v minulom storočí. Znalci techniky tvrdia, že ľudstvo dosiahne v polovici 21. storočia bod „technologickej singularity“, za ktorý nedokážeme dovidieť. Biológovia s nimi musíme súhlasiť. Ba môžeme dodať, že paralelne s technologickou singularitou pred nami je aj „civilizačná singularita“: časový bod, v ktorom neprístupnosť sveta ľudskému chápaniu a nemožnosť jeho riadenia ľuďmi sa bude približovať k nekonečnu.

Povahu doby dobre vystihol George Soros, náš uhorský rodák a dnes Američan, ktorému neistota diania pomohla k miliardovému bohatstvu; zároveň ale aj mysliteľ a filantrop, čo by chcel svojimi peniazmi a myšlienkami „spasit“ svet. V apríli 2015 na bankete v parížskej opere, ktorým sa končila konferencia o novom ekonomickom myslení,

priznal, že sa v dnešnom svete, snáď po prvý raz vo svojom živote, prestáva orientovať: svet sa stal nesmierne komplikovaným miestom. Svoj prejav ukončil slovami, že si ešte pred niekoľkými mesiacmi myslel, že je možno všetky krízy ak nie riešiť, tak aspoň sledovať, ale že dnes je to už nemožné.

Čoho sme svedkami? Zmene globálnej klímy, ktorá môže vyústiť do katastrofy; konfliktu kultúr, ktorý už pred štvrtstoročím predpovedal americký politológ Samuel Huntington; hrozby násilného rozpadu civilizácie v dôsledku masových migrácií; nárastu príjmovej nerovnosti medzi jednotlivcami, ale aj štátmi a kontingentmi. Obavy z nukleárneho vojnového konfliktu, ktorého sa ľudstvo bálo v ére studenej vojny v druhej polovici 20. storočia, sa znovu vynárajú; a možno nás čakajú aj „horúce“ vojny za použitia biologických a informačných zbraní. Ale zrýchľuje sa aj vytlačanie ľudskej pracovnej sily robotmi – dnes zreteľne v priemyselnej výrobe, čoskoro aj vo vedeckom výskume a v politike, ba možno aj v umeleckej tvorbe, ale celkom určite v podnikaní so zábavou. A tak vzniká a expanduje nová sociálna trieda: superfluát – nepotrební, nadbytoční ľudia. Rok 2017 bude pravdepodobne rokom agresívneho vpádu techník virtuálnej reality do ľudského životného sveta.

Ale tiež: ideové základy, na ktorých sa po stáročiach budovala civilizácia, sa stávajú stále labilnejšími a hrozí ich zrútenie. Nejde pritom ale o „krízu Západu“, ako sa zvykne hovoriť, ale o celosvetové duchovné zemetrasenie. „Odkúzlenie sveta“ vedou, aké predvídal sociológ Max Weber, ide v civilizačne rozvinutých krajinách ruka v ruke s bezchrticou zmäkčivosťou, miznutím sociálnych noriem (anómiou), stratou transcencie a ontologickým pragmatizmom. A povedľa toho bujnie primitívny, predvedecký fanatizmus v zaostávajúcich častiach sveta.

Potreba rozvíjať kultúrne vedy

Prudkosť dynamiky doby určujú prírodné vedy a aplikácia ich poznatkov v technike. Vedy o človeku a spoločnosti, kultúrne vedy, však za nimi zaostávajú. Práve na onej konferencii o novom ekonomickom myslení experti sa zhodili na tom, čo sme mnohí z nás biológov už dávno tvrdili: predstavu európskych filozofov, na ktorej bola postavená aj klasická ekonómia, že človek je racionálnou bytosťou, bola pomýlená. Človekom vládnu emócie, rozum je len poslušným sluhom emócií. Na trhu, ale v spoločnosti vôbec, ľudský jedinec nie je nezávislým aktérom, ale neustále sleduje emócie a motívy iných ľudí, porovnáva sa s nimi a podľa toho koná. To aj znamená, že nám treba opustiť základné axiómy európskeho myslenia, racionalizmus a individualizmus. Nie je div, že na konferencii ekonómov dominovali hlasy netradičných odborníkov, bádateľov v ekonofyzike, behaviorálnych vedách a neurovedách. Zdá sa mi, že vedy, ktoré sa zrodili v lone prírodných vied, biopolitika, sociobiológia (v jej novej podobe), neurobiológia, kognitívna biológia a biopedagogika, by sa mali stať súčasťou, ba priam fundamentom, kultúrnych vied.

Práve výpoveď biopedagogiky stojí za zmienku v súvislosti s nádejou, ktorú súčasné texty v .týždni vkladajú do našich mladých ľudí: V úsilí o nové poznanie ako súčasť zápasu o prežitie sa život opotrebováva, organizmy (a v prípade ľudského druhu aj kultúry) starnú, no cez novozrodené potomstvo sa život neustále omladzuje (a kultúry regenerujú). V citlivých fázach svojho vývinu sú mladí ľudia imprintovaní kultúrou, v ktorej vyrastajú: jej hodnoty sa do mladého mozgu „vpečatujú“. Tušil to už Jan Amos Komenský pred 400 rokmi, ale v našej dobe jasne vyjadril etológ Konrad Lorenz: mladí sa nezmierujú s únavou a rezignáciou starých, hľadajú a nebojácne presadzujú ideál, charakterizuje ich „militantný entuziazmus“. Neskúsený i naivný. Ale úprimný. Lorenz videl, že nacizmus dokázal

imprintovať mlad'. A rovnako aj komunizmus – no keď zdegeneroval, entuziazmus mladých prispel aj k jeho povaleniu.

Od uhorského, cez slovenský a československý, až po európsky národ?

Človek je sociálnym živočíchom – ba hypersociálnym, možno sociálnejším ako sú mravce alebo včely. Pritom ale uspôsobený pre život v skupinách: od nepamäti sa ľudia delia na „my“ a „oni“. Kultúra určovala veľkosť skupín: na počiatku kultúrnej evolúcie ľudský jedinec bol členom malej skupiny biologicky príbuzných, rodiny, postupne príslušníkom väčších skupín lovcov a zberáčiek, neskôr sa stával súčasťou kmeňov, potom ešte väčších skupín so spoločným jazykom a náboženstvom. Od 18. či 19. storočia začal byť príslušníkom národa. V tej dobe sa aj u nás, v Uhorsku, začalo slovenské „národné obrodenie“ a začala sa hľadať „slovenská identita“. Tým to neskončilo: v tretej dekáde 20. storočia vznikla vízia „československého národa“.

Globalizácia, premena celej zemegule na „jednu dedinu“, začala postupne zmazávať hranice medzi národmi. Rýchlo zo sveta miznú národné jazyky. Odhaduje sa, že z počtu asi 7 tisíc jazykov každý týždeň najmenej dva natrvalo miznú zo sveta. Pri nelineárnosti zmien môžeme naivne tvrdiť, že už za pár desaťročí, v bode singularity by mal svetu dominovať len jeden jazyk: angličtina. Pridajme k tomu nárast automatického strojového prekladu jazykov a zabudovávanie prekladačov do mobilných telefónov a televízorov a môžeme konštatovať – pre zmenu celkom realisticky – že v bode singularity babylonské „zmätenie jazykov“ zmizne: aspoň jazykovo si všetci ľudia budú rozumieť. Po páde komunizmu vznikla v r. 1990 na ministerstve školstva vízia, že by Slováci mali do 21. storočia vstupovať už ako dvojjazyčný národ a angličtina by sa postupne mala stať na našom území tak bežným jazykom, ako slovenčina.

Ale nie iba samozrejmosť angličtiny, ale hlavne dlhé zahraničné pobyty, najmä mladých ľudí, vedú dnes k zmene perspektívy. Slovenská mládež je síce naďalej v základných a stredných školách imprintovaná k slovenskému národovectvu, ešte recituje Chalupkovo „Mor ho“ a musí memorovať Vajanského dušovanie „ja som pyšný, že som Slovák“, ale je pre ňu stále samozrejmejší aj fakt, že Slováci boli oddávna súčasťou veľkého stredoeurópskeho štátu, ktorého jazykom štátnej administratívy a vyššieho vzdelávania bola latinčina a nebolo podstatné, aký bol materský jazyk jeho panovníkov, že po slovensky hovoriaci Uhri spolu s inými jazykovými etnikami sa podieľali na tvorbe spoločnej uhorskej kultúry. „Zobrané spory“ činiteľov všetkých „národných obrození“ v Uhorsku a ich zúfalé hľadanie identity (aj cez náš nešťastný šafárikovsko-štúrovský mýtus „tisícročného útlaku slovenského národa“), i horlivé „dúchania do pahrieb“ nás, starších generácií, im pripadajú nezrozumiteľné a nudné – a hádam aj trochu komické. Videli a vidia širý svet a chcú, aby sme sa tomuto svetu podobali a boli jeho súčasťou.

Nemohol by sa vari zásluhou mladých stať slovenský národ priekopníkom nového európskeho národa, a s ním aj európskej nadnárodnej a nadštátnej identity? Nemohla by práve rozmazaná národná identifikácia Slovákov viesť od uhorského cez slovenský a československý národ až k európskemu národu, ktorého by sme práve my mohli byť pioniermi a presadzovateľmi?

Vek neistoty

Ibaže: Je vari opodstatnené extrapolovať zväčšovanie veľkosti sociálnych skupín od rozmerov rodín, kmeňov a národov po nadnárodné útvary, akým je Európska únia, až v limite k jedinej skupine zjednoteného ľudstva? Začína sa zdať, že už aj zjednotenie Európy bol priambiciózny program. Globalizácia ekonomiky, voľný tok tovaru a kapitálu po celom

povrchu zemegule je proces nezastaviteľný – iste. Rovnako veda, masová komunikácia a priemysel zábavy sa stávajú celosvetovými, globálnymi. Nezdá sa však, že by paralelne s tým postupovala globalizácia politická: vidina jedinej svetovej vlády ostáva utópiou. Ako by ľudská prirodzenosť s jej dominujúcimi emóciami stavala aj hranicu našej hypersociálnosti. Delenie na „my“ a „oni“ sa zdá byť neprekonateľným. V krajinách s nízkou civilizáciou strach a závišť voči krajinám prosperujúcim prebúda nenávisť a agresivitu. Ale aj v populáciách rozvinutých krajinách rýchlo pribúda pocit ohrozenia a strach z neistoty. Z násobuje ich prudkosť zmien a úzkosť z dátovej potopy a neprehľadnosti. Ponúkajú jednoduchých riešení politickými demagógmi v takejto situácii, kde sa všetko rýchlo mení a preto riešenia v podstate neexistujú, začína určovať dynamiku sveta. Proti spontánnej tendencii miznutia hraníc a „zjednocovania ľudstva“ sa ako cunami dvíha opačná sila: návrat k malým, izolovaným a do seba zahľadeným ľudským skupinám.

Imperatív pre záverečnú dobu: vzdelávanie

Je chvályhodné, že sa aj na Slovensku, podobne ako inde vo svete, dostáva vzdelávanie do centra pozornosti. Ako učiť mladých vyrovnávať sa s rýchlou zmenou; ako ich učiť poznávať svet pri nadbytku poznatkov; ako zo záplavy dát odfiltrovať len tie najpodstatnejšie, ktoré by umožňovali akú-takú orientáciu po dianí, i pri nemožnosti do neho priamo zasahovať; ako profesionálne vzdelávať pre dobu, v ktorej sa typ zamestnania bude meniť nie s generáciami, ale v jedinej generácii; ako sa vyrovnávať s prípadným prepadom do triedy superfluátu? Ale najmä: ako rozvíjať a šľachtiť emócie a možno tým zabrániť tomu, aby sa ideové základy, na ktorých sa budovali kultúry, celkom nerozpadli a civilizácia neskončila násilnou explóziou?

Najväčší objav v ľudskej histórii, darwinovský výklad evolúcie vesmíru a života, vyjadruje múdrosť, ktorá znie sľaby trivialita: každé nové poznanie môže sa v prírode objavovať len ako výsledok nedeterminovaného procesu hľadania, skúšania a vyberania, ako hľadanie naslepo, na všetky strany. Nedá sa vopred vedieť, ako bude to nové vyzeráť. Keď sa taký jednoduchý organizmus ako je baktéria, dostane do situácie neistoty, spustí sa v ňom mechanizmus príznačne označený ako SOS: zrýchlia sa náhodné mutácie, spustí evolučné hľadanie. Teraz, v záverečnej fáze svojej evolúcie, v dobe rýchlych zmien, vo veku neistoty, by mal ľudský živočích zrýchliť svoje hľadanie na maximum. Vlastne slepým hmataním sa raz v jeho evolúcie náhodne aj vynorila demokracia, ktorú možno označiť, parafrázujúc Winstona Churchilla, za „najhorší politický systém, okrem všetkých ostatných, ktoré sú ešte horšie“. Nik ju nevymyslel, vznikla spontánne – a doteraz jej ani poriadne nerozumieme.

Demokracia nie je len politickým systémom, ale aj systémom poznávania. Jedným z jej slabých stránok je, že je priveľmi sebaistá, nevie sa postaviť proti silám, ktoré ju dokážu zlikvidovať. Demokraciu treba vylepšovať, rozvinúť ju do podoby nookracie, vlády poznania. No predovšetkým treba ju za každú cenu brániť a zachovať. Nie šikovnosť jedného bakteriálneho mutanta, ale „kolektívna múdrosť“ blúdiacich a hľadajúcich miliárd jednotlivých buniek určovala evolúciu baktérií. A rovnako nie geniálne mozgy ľudských jednotlivcov, ale bohatá súťaž a stretы najrozmanitejších jednostranných názorov by mali prispieť k tomu, aby záverečná fáza ľudskej evolúcie bola spojená s čo najmenším utrpením a s múdrou prijatím nevyhnutnosti.